

SEYYAH-I ÂLEM EVLİYÂ
ÇELEBİ'NİN DÜNYAYA BAKIŞI

Yahya Kemal Taştan*

Robert Dankoff, *Seyyah-ı Âlem Evliyâ Çelebi'nin Dünyaya Bakışı* (çev. Müfit Günay), 1. Baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010, 250 s.

Robert Dankoff, Evliyâ Çelebi ve Seyahatnâmesi konusunda önemli çalışmaları ile tanınan ve Yapı Kredi Yayınları'nın yayımladığı Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi'nin hazırlanmasında büyük emekleri olan önemli bir isimdir. Erken dönem Türk-İslâm edebiyatı ve diline ilişkin çalışmaları ile başladığı akademik hayatının son otuz yılında Evliyâ Çelebi'ye yönelik Dankoff, ortaya koyduğu eserler ile akademik çevrelerde Seyahatnâme'ye yönelik ilginin artmasında

* Dr. Kırıkkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Yahşihan / KIRIKKALE. tarihsinas@gmail.com.

önemli rol oynamıştır.¹ Dankoff, 1980'lerde başladığı Evliyâ ve Seyahatnâmesi ile ilgili çalışmalarına 1990 yılında yayımlanan *Evliyâ Çelebi in Bitlis* adlı kitabı ile ağırlık vermiştir.² 1991 yılında yayımlanan ve ne yazık ki henüz Türkçeye kazandırılmamış Melek Ahmed Paşa adlı çalışması, Seyahatnâme'ye dayanmaktadır.³ Anne tarafından akrabası olan Melek Ahmed Paşa, Evliyâ'nın seyahatlerinde önemli bir yer tutmaktadır. Seyahatlerinin önemli bir kısmı, uzun yıllar önemli devlet görevlerinde bulunan ve sadrazam da olan Ahmed Paşa'nın desteği ile gerçekleşen Evliyâ Çelebi, *Melek Ahmed Paşalı* olarak da bilinmektedir. Seyahatnâme'de Ahmed Paşa'nın özel ve resmî hayatına ilişkin anlatılardan yola çıkarak hazırlanan bu çalışmanın ardından Dankoff, Evliyâ Çelebi sözlüğünü yayımlamıştır.⁴ Onun 2004 yılında yayımlanan *An Ottoman Mentality: The World of Evliyâ Çelebi* adlı eseri, Evliyâ Çelebi'nin hayatına ve zihniyet dünyasına ışık tutan ilk çalışmadır.⁵ Bugün söz ko-

¹ Dankoff, ilk çalışmalarını ve Seyahatnâme ile ilgili makalelerini (*From Mahmud Kaşgari to Evliyâ Çelebi: Studies in Middle Turkic and Ottoman Literatures*, İstanbul: Isis, 2008.) adlı eserinde toplamıştır.

² Robert Dankoff, *Evliyâ Çelebi in Bitlis*. Leiden: Brill, 1990.

³ Robert Dankoff, *The Intimate Life of an Ottoman Statesman: Melek Ahmed Pasha (1588-1662): As Portrayed in Evliyâ Çelebi's Book of Travels (Seyahat-name)*, Albany: State University of New York Press, 1991.

⁴ Robert Dankoff, *An Evliyâ Çelebi Glossary: Unusual, Dialectal and Foreign Words in the Seyahat-name*, Cambridge: Mass., 1991 [*Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi Okuma Sözlüğü* (katkılarla çev. Semih Tezcan), 2. Baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008].

⁵ Robert Dankoff, *An Ottoman Mentality: The World of Evliyâ Çelebi*. Leiden: Brill, 2004 [*Seyyah-ı Âlem Evliyâ Çelebi'nin Dünyaya Bakışı*

nusu eser biraz gecikme ile de olsa Türkçeye çevrilmiştir.

Seyyah-ı Âlem Evliyâ Çelebi'nin Dünyaya Bakışı adlı eser, Sunuş, Önsöz ve Sonuç dışında 6 bölümden oluşmaktadır. Önsöz ve Sonuç kısımları farklı yazarlarca kaleme alınmıştır. Süreyya Faroqhi'nin yazdığı Önsöz, Evliyâ Çelebi ve Seyahatnâmesi'ne ilişkin genel bir değerlendirme niteliğindedir. Evliyâ'nın farklı cephelerini ele alan Faroqhi, Seyahatnâme'nin tarihsel bir kaynak olarak önemine dikkat çekmekte; arşiv kaynakları ile söz konusu eser arasında yapılacak karşılaştırmalı çalışmaların önemine işaret etmektedir.

Eserin "İstanbul İnsanı" başlıklı birinci bölümünde, her şeyden önce Evliyâ Çelebi'nin İstanbul (onun ifadesiyle İslambol) algısı, Evliyâ'nın ataları ve hayatının ilk dönemi ele alınmaktadır. İstanbul, Osmanlı Devleti'nin payitahtı olmasının dışında Evliyâ'nın doğup büyüdüğü ve zihniyet dünyasının şekillendiği yerdir.⁶ O, adeta Evliyâ için dünyanın merkezidir. Seyahatlerine ilişkin gözlemlerinde İstanbul'un pek çok defa kriter olarak ele alındığı görülmektedir. Seyahatnâme'nin 1. ve 10. cildini teşkil eden İstanbul ve Mısır arasında gerek içerik ve gerekse anlatım biçimi yönünden benzerlikler üzerinde duran Dankoff, bunların Evliyâ tarafından düzenlendiği kanısındadır. Gerçekten de Evliyâ'nın seyahatleri

için bir başlangıç noktası teşkil eden İstanbul ile bitiş noktası olan Mısır'a ilişkin ciltler, diğer sekiz cilde nazaran tertiplidir (s.30-43).

"İstanbul İnsanı" adlı birinci bölümün diğer alt başlıkları Evliyâ Çelebi'nin atalarına ve seyahatine başlangıç teşkil eden meşhur rüya öncesi hayatına ayrılmıştır. Soyağacını Ahmed Yesevî'ye dayandıran Evliyâ, atası Ece Yakub'un Ertuğrul Gazi ile birlikte Anadolu'ya geldiğini ve onun Orhan Gazi'nin sütkardeşi olduğunu ileri sürmektedir. Rumeli'deki ilk fetihlerde bulunan Ece Yakup yanında Demircioğlu Kara Mustafa Bey ve Kara Ahmed Bey gibi isimleri de saymaktadır. Atalarının yaşadığı yerlerden biri olan Demirci, Mustafa Bey'in gayretleri ile fethedilmiştir. Evliyâ'nın büyük büyükbabası Yavuz Er Bey, Fatih döneminde pek çok sefere katılmış; İstanbul'un fethindeki başarılarından ötürü gaza malı olarak Unkapanı civarındaki yapıları ganimet olarak almıştır. Evliyâ'nın babası Derviş Mehmed Zillî de Kanuni ile Zigetvar seferine katılan, saray kuyumcusu ve sözüne itibar edilir, 117 yaşında önemli bir isimdir. Evliyâ'nın hayatında ve seyahatinde önemli bir figür olarak görülen Derviş Mehmed oğlunun iyi eğitim almasına özen göstermiştir. Babası sayesinde saray çevresi ile yakın ilişkiler kuran; hafızlığı ve güzel sesi sayesinde IV. Murad'ın nedimi olmayı başaran Evliyâ'nın seyahate duyduğu özlemde Mehmed Zillî'nin arkadaşlarından dinlediği gaza hikayelerinin önemli bir yeri vardır. Bunun yanında ikinci seyahatinde kendisine seyahat güncesi tutmasını ve adını "Seyahatnâme" koymasını öneren kişi de babasıdır (s.45).

(çev. Müfit Günay), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010].

⁶ Robert Dankoff, "Evliyâ Çelebi ve Seyahatnâmesi Işığında Osmanlı Toplum Hayatı", *Türkler* (ed. H. Celal Güzel), cilt 10, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.270.; aynı yazar, *Seyyah-ı Âlem Evliyâ Çelebi'nin Dünyaya Bakışı*, s.7 ve 48.

Evliyâ'nın atalarına ilişkin anlattıkları ile Âşıkpaşazâde'nin Tevârih-i Âl-i Osman'ı arasında benzerlikler vardır. Dankoff, sahası dışında kalan bu kaynaktan yeterince haberdar değildir. Oysa metinler arası bir inceleme, söz konusu eserler arasındaki benzerlikleri göstermesi bakımından anlamlı olacaktır. Soyunu Yesevî dervişlerinden Baba İshak'a dayandıran Âşıkpaşazâde'nin tarihinde de atalarının ilk dönemden itibaren Osmanlı padişahlarına hizmet ettikleri ve Vefâî tarikatının Osmanlı Devleti'nin kuruluşundaki hizmetleri anlatılmaktadır. Âşıkpaşazâde, Osmanlı hanedanı ile ataları arasında bir ilişki olduğunu kanıtlama çabasına girmiştir. Atalarının hayatını anlatan menkıbelerle Osmanlı tarihini birleştirmiş; atalarının ve Vefâî tarikatine mensup dervişlerin (Ede Balı, Geyikli Baba gibi) Osmanlı Devleti'nin kuruluşundaki rolüne dikkat çekmek istemiştir.⁷ Âşıkpaşazâde'nin ailesi ve Osmanlı hanedanı ile soyunun yakın ilişkileri sayesinde "zerr ü mücüş" elde etmesi gibi Evliyâ da seyahatleri için bir dayanak noktası bulmayı ummuş olabilir. Âşıkpaşazâde bu anlatımla Baba İshak ve dervişlerini aklama gayretinde olduğu gibi, kendine bir hamî bulma çabası içindedir. Gaziler arasında pek fazla rağbet gören Tevârih-i Âl-i Osman, popüler bir menakıbnâme olarak sonraki dönemlerde de gazi dervişler tarafından okunan eserler arasındadır.⁸ Nitekim

Evliyâ, bu popüler eserler arasında yer alan Saltıknâme'den ayrıntılı bir biçimde bahsetmektedir. Anlaşılan o ki, Türkler arasında Yesevî yahut Yesevî dervişlerine dayalı şecereler, bilhassa gazi kökenli aileler arasında yaygındır. Evliyâ Çelebi'nin samimi bir Ortodoks Müslüman olduğu, bununla birlikte Heterodoks zümreye mensup olanlarla da ilişkisinin bulunduğu anlaşılmaktadır.

Saray kuyumcusu ve kuyumcular esnafının önderi olan babası sayesinde aldığı eğitimle Kur'an'ı hıfzeden Evliyâ, sesinin güzelliği ile IV. Murad'ın dikkatini çekmiş ve hayatının belirli bir döneminde eğitimini Enderun'da sürdürmüştür. Evliyâ'nın saray hayatına ilişkin canlı tasvirleri pek çok açıdan incelenmeyi beklemektedir. Albertus Bobovius (Ali Ufkî) ve Evliyâ'nın tasvirleri üzerine yapılacak karşılaştırmalı bir inceleme, Osmanlı saray hayatını anlamak bakımından faydalı olacaktır.⁹ Evliyâ, IV. Murad'ın ölümünden kısa bir süre önce Enderun'dan mezun olmuştur. Saraydaki eğitiminin kendisine ikbal yollarını açacak olmasına fazla itibar etmeyen Evliyâ, dünya seyyahlığını tercih etmiştir. Saraya yakınlığı seyahatleri boyunca kendisine destek olacak isimlerle ilişki kurmasını sağladığı gibi, bazı belge ve bilgilere ulaşmasını da kolaylaştırmıştır. Örneğin IV. Murad, Bağdat seferi sırasında İstanbul'daki loncaların geçit resmi yapmasını, payitahttaki dükkanların ve binaların

⁷ Yahya Kemal Taştan, "Osmanlı Tarih-yazıcılığının Doğuşu", *Bilim Yolu, Bilim Yolu*, Kırıkkale 2003, Sayı 3, s.609-648.

⁸ Halil İnalçık, "How to Read Ashik Pasha Zade's History", *Studies in Ottoman History in Honour of Professor V. L. Ménage* (ed. C. Heywood & C. Imber), İstanbul 1994, s.139-156

[*"Âşıkpaşazâde Tarihi Nasıl Okunmalıdır"*, *Söğüt'ten İstanbul'a*, Ankara: İmge Kitabevi, 2000].

⁹ C. G. Fisher-A. W. Fisher, "Topkapı Sarayı in the Mid-Seventeenth Century: Bobovi's Description", *Archivum Ottomanicum* 10, 1985 (1987): 5-81.

envanterinin çıkarılmasını istemiştir. Melek Ahmed Paşa'dan bu envanteri alan Evliyâ, Seyahatnâme'deki en canlı betimlemelerden biri olan ve tek başına bile tarihe geçecek geçit resmini yazabilmiştir.¹⁰

Evliyâ için dünyanın merkezi olan İstanbul, gerek şehirdeki veba salgını ve gerekse siyasal-toplumsal meselelerden ötürü yaşanamaz hâle gelmiştir. Bu nedenle hayatının son on yılını ikinci vatanı olan Mısır'da geçirmiştir (s.67-68).

"Dünya İnsanı" başlıklı ikinci bölümde, İstanbullu bir Sünnî Müslüman Türk olan ve elit sınıfa mensup Evliyâ'nın, bu dairenin dışında kalan izlenimlerini aktarışı konu edilmektedir. Evliyâ, elit kesimin zihniyet dünyasını şekillendiren ve Osmanlı siyasal yapısında da etkili olan "ortodoks düşünce" çevresinde yetişmiştir.¹¹ Bu nedenle dünyaya bakışını şekillendiren referanslar, Seyahatnâme'yi kaleme alırken da etkili olmuş ve temelde Evliyâ, kendisi ile aynı referansları paylaşan elit kitlesi için yabancı olabilecek deneyimlerini nakletmeye özen göstermiştir. Ancak eserini her ne kadar belirli bir zümreye hitap amacı ile yazmış ise de Evliyâ'nın yabancı olduğu yahut paylaşmadığı değerleri de anlamaya çalıştığı görülmektedir. "Aldığı terbi-

yeden gelen çelebiliği nedeniyle belli bir ölçüde açık fikirlidir." (s.69).

Evliyâ'nın eserini değerlendirirken göz önünde bulundurulması gereken husus, onun nedim yahut muşahib oluşudur. Efendisinin sırdaşı olması yanında, onu bilgilendirmek ve eğlendirmek nedimin görevleri arasında önemli bir yer tutmaktadır. Bu nedenle Seyahatnâme'de gerçek ve tuhaf hikâyelerin bazen iç içe geçtiğine tesadüf edilmektedir. Ancak Seyahatnâme'nin yüksek sınıfa mensup yöneticiler için bir rehber olduğuna ve gittikleri yerlere ilişkin zengin bilgiler içerdiğine kuşku yoktur. Rhoads Murphey, haklı olarak Seyahatnâme'nin Osmanlı yöneticileri için bir rehber ve *vade mecum* olduğunu ileri sürmektedir.¹²

Seyahatnâme'de belirleyici olan unsur, İslâm medeniyetinin de özünü oluşturan kentlerdir. Evliyâ'nın kentlere ilişkin temel kıstası, "bayındır, medeni ve müreffeh" olmasıdır. Bir şehrin İslâmlaşması, oranın refah ve uygarlık seviyesi ile paralellikler göstermektedir. Evliyâ, bir şehrin bayındır olmasını "amâr" kavramı ile ifade etmektedir (s.70). Bu husus, onun şehir tasvirlerinde de belirgin bir unsur olarak öne çıkmaktadır. Şehrin tarihi, idarî yapısı, muhtelif dillerdeki adları ve coğrafi konum ile başlayan betimlemeleri evlerin, camilerin, medreselerin, okulların, hanların, hamamların, kalelerin ve tahkimatların tanıtılması izler. Şehirlere ilişkin topografik bilgilerin ardından

¹⁰ Yücel Dağlı'nın, esnaf alayını minyatürlerle birlikte değerlendirildiği hoş bir yazısı bulunmaktadır. Yücel Dağlı, "Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi'ndeki İstanbul Esnaf Alayı", *Çağının Sıra Dışı Yazarı Evliyâ Çelebi* (hzl. Nuran Tezcan), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2009, s.91-108.

¹¹ Şerif Mardin'in "sert ideoloji" adını verdiği bu düşünce yapısı şehirlidir; medreseye ve kitabî İslâm'a dayanmaktadır. Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji*, 6. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 1993, s.14.

¹² Halil İnalçık, "Açış Konuşması", *Çağının Sıra Dışı Yazarı Evliyâ Çelebi* (hzl. Nuran Tezcan), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2009, s.13-17.; Rhoads Murphey, "The Historical Setting", *The Intimate Life of an Ottoman Statesman: Melek Ahmed Pasha (1588-1662)*, s.21.

mahalleler, halkın gelenekleri, giyim kuşamları, dilleri ve ağızları, beslenme alışkanlıkları ve şehrin ölmüş ünlü kişilerine dair biyografik bilgiler verir (s.40). Ancak söz konusu anlatıların esas noktasını Müslümanlar ve Müslümanlara ait yapılar oluşturduğundan Evliyâ, bu konuda daha özenlidir; kiliseleri ve eski medeniyetlere ait eserleri ise göz ardı etme eğilimindedir (s.72).

Evliyâ'nın büyük kentlere ilişkin gözlemlerindeki ayrıntılı betimlemeler dikkate alındığında kırsal bölgelerin onda uğrak yerleri dışında bir anlam ifade etmediği görülür. Köyler hakkında verdiği bilgiler, genellikle seyahatinin kaç saat sürdüğüne dairdir (s.76). Bu husus, Evliyâ'nın yetiştiği çevre ve referansları düşünülürken anlaşılır bir durumdur.

Geniş Osmanlı coğrafyasının dışındaki sahayı da görme arzusunda olan Evliyâ Çelebi, resmî görevleri sayesinde İran, Sudan, Viyana gibi yerleri de ziyaret ettiğini yazmaktadır. Osmanlı sınırları dışında kendini yabancı hisseden Evliyâ'nın, Osmanlı kültürüne yakın Tatarlar arasında kendini daha rahat hissettiği görülmektedir. Kalmukların ölülerinin etini yemesi yahut Çerkezlerin kılı bal hikayelerini canlı bir biçimde tasvir eden Evliyâ, Osmanlı merkezinden uzaklaştıkça hayal gücünü daha özgür biçimde çalıştırmıştır (s.78-83). Gerçekte bu tasvirlerle Anadolu'ya gelen Batılı seyyahların karşılaştırılması, iki dünyanın bakış açısını anlamak bakımından yararlı olacaktır. Bunun yanında Evliyâ Çelebi'den önce yaşamış olan İbn Batuta ve İbn Fadlan gibi Müslüman seyyahların anlatılarının da karşılaştırılması gerekmektedir. Bu husus hem

metinlerarası ilişkiyi hem de sosyal ve toplumsal değişimi gösterecek nitelikte önemlidir. Dankoff, Evliyâ'nın "öteki"ne bakışı ile ilgili önemli bilgiler vermekle birlikte, karşılaştırma yapma gereği duymamıştır. Kuşkusuz Evliyâ, Osmanlı'nın henüz Batı karşısında ağır bir yenilgiye uğramadığı dönemde yaşamıştır. Diğer Osmanlı elitleri gibi Batı karşısında bir üstünlük duygusuna sahiptir. Bu nedenle Batı ile ilgili betimlemelerinde dışıl, Osmanlı ile ilgili betimlemelerinde ise eril bir dil kullanmıştır.¹³

İkinci bölümün son alt başlığını "Asiler ve Eşkiyalar" teşkil etmektedir. Siyasetnâmelerde "tegayyür ve fesâd" olarak nitelendirilen bu dönemde, merkezde Yeniçeri isyanlarının ve Kadızâdeliler hareketinin siyasal ve toplumsal hayatta etkili olması yanında çevrede de merkeze karşı yerel güçler giderek önem kazanmaya başlamıştır. Merkezî otoriteye karşı isyan eden söz konusu güçler, tarihte Celâlîler olarak adlandırılmıştır. Kadızâdeliler hareketinden ve bağınazlıktan haz duymayan Evliyâ, seyahatleri sırasında Celâlîler ile pek çok kere ilişki kurmuştur. Merkezî otoritenin zayıflığı, yöneticilerin ehliyetsizliği ve halka karşı uyguladıkları baskılar karşısında onun isyancılara sempati duyduğu ve onların faaliyetlerine katıldığı anlaşılmaktadır (s.96-105).

"Sultanın Kulu" başlıklı üçüncü bölümde, Osmanlı olmanın Evliyâ için ne anlam ifade ettiği kamusal değerler bağlamında incelenmektedir.

¹³ Arzu Erekli, "Seyahatnâme'de Ötekine Bakış", *Çağının Sıra Dışı Yazarı Evliyâ Çelebi* (hzl. Nuran Tezcan), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2009, s.147-154.

dir. Osmanlı adalet ve nizâm anlayışını yansıtan görüşlere Seyahat-nâme'de de rastlanmaktadır. Evliyâ'ya göre ister sivil, isterse askerî olsun bir bölgede hâkim ve hekim yoksa oraya ayak basmak tehlikelidir. O, bir devletin güçlü olabilmesi için katı kanunların ve devlet disiplininin korunması gerektiğine inanmaktadır (s.107-108). Bu husus, Evliyâ'nın betimlediği meşhur esnaf alayında da görülmekte ve esnaflar belli bir disiplin ve düzen içerisinde resmi geçit yapmaktadırlar.

Evliyâ'nın kimliği ile örtüşen ve imparatorluğun görkemini yansıtan bazı kurumlar olduğu anlaşılmaktadır. Bu kurumlar, tophane dökümhanesi, darphaneler, Osmanlı mutfağı ve surla çevrili kentler ile kalelerdir. O, eserinde sık sık kalelerden, istihkamlardan bahsetmektedir. Seyahat-nâme'nin Osmanlı yöneticileri için bir rehber olduğu düşünülürse, Evliyâ'nın yalnız mevcut yapıları tanımlamakla yetinmediği, aynı zamanda durumun düzeltilmesi için tavsiyelerde bulunduğu da anlaşılmaktadır. Bu nedenle çeşitli projeler de ileri sürmüştür. Sakarya Nehri'nin Sapanca Gölü'ne ve İzmit Körfezi'ne bağlanması, Akabe Körfezi üzerinde bir toprak kıstağı yapılması, Süveyş kanalının inşası gibi projelerinde, Sokullu'nun sonuç alınmayan Don-Volga kanal projesini model almış gibidir.¹⁴ Evliyâ, kendini kamu yararına çalışan biri olarak tanımlamaktan haz duyar (s.118-123). Aynı hazzı, gaza ve fetihde de alır. Ancak Evliyâ'yı en fazla mutlu eden şeyler arasında fetih sonrası ilk ezanı oku-

ması ve doyumluk elde etmesi de göz ardı edilmemelidir. Bu, onun seyahatleri için finansal destek bulması anlamına gelmektedir.

Resmî görevlerle Osmanlı sınırları dışında bulunduğu, adeta Pembe İncili Kaftan'daki Osmanlı elçisinin tavrını takınmaktadır. Osmanlı Devleti'ni temsil etmesi ve resmî görevli olması nedeniyle Osmanlıların ihtişamını, dürüstlüğünü ve gücünü kanıtlamak gayreti içindedir (s.123-124). Bu durum, Evliyâ'nın hanedana atfettiği kutsallık halesi etrafında da anlam kazanmaktadır. Bu amaçla naklettiği gizemler, Osmanlı hanedanının meşruluğunu benimsemesi açısından anlamlıdır. Evliyâ, hanedanın kutsallığına ve geleceğine ilişkin kehanetlerde bulunurken hikayelerden, rüyalardan, cifrdan sıklıkla faydalanır. Bununla birlikte nadiren de olsa hanedana ve sultana ilişkin eleştirilerde bulunmaktadır. Onun, Celâlîler ile ilişkisi düşünüldüğünde bu eleştirilerin kaynağını merkezî otoritenin zayıflığı, yöneticilerin baskıları, adaletsizlik gibi olaylardan kaynaklandığı görülmektedir. Dönemin nasihat-nâme ve siyasetnâme türündeki eserlerinde olduğu gibi, kendi zamanı ile kânun-ı kadîm adı verilen Kânûnî dönemi uygulamalarını ve imparatorluğun gücünü kıyasladığı görülür. Bu kıyaslama, genel bir tavır olarak XVII. yüzyıl Osmanlı elitlerinin sıklıkla başvurdukları yöntemlerden biridir. Evliyâ'nın en fazla yakındığı şey, Kâfiristan ile karşılaştırıldığında İslam ülkelerinin kötü durumda olmasıdır. İki uygarlığı karşılaştırma imkanı bulan Evliyâ'nın Osmanlı'daki bozulmaya karşı önerdiği çareler, aynı referansları paylaştığı Osmanlı seç-

¹⁴ Halil İnalçık, "Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü", *Belle-ten*, XII/46 (1948), s.349-402.

kinlerinden ve aydınlarından farklı değildir.¹⁵

“Çelebi ve Derviş” başlıklı dördüncü bölümde Evliyâ'nın kişiliği, bireyselliği ve kendini sunum biçimi üzerinde durulmaktadır. Dankoff, yerinde bir tercihle bu bölümün alt başlıklarını “Toplumsal Konum: Çelebi”, “Tip: Derviş”, “Görev: Müezzîn”, ve “Uğraş: Seyyah” olarak seçmiştir. Osmanlı yönetici sınıfından herhangi birine (ilmiyye, askeriyye ve kalemiyye) mensup olmayan bununla birlikte incelmış zevklere ve edebî yeteneğe sahip olanlar için çelebi yerinde bir sıfattır. Evliyâ, sarayda yetişmiş olmakla birlikte yönetici sınıfa mensup olmamış ve resmî görevlerden uzak durmuştur. Fatih dönemine kadar şehzadelere verilen “çelebi” unvanı, çoğu kere asil ailelere mensup kişilerce ve bilhassa bunların okumuş yazmış olanları tarafından kullanılmıştır. Türkçede kibar anlamında kullanılan *çelebi* asil, necip, zarif, edebli ve okumuş kimse-leri anlatmaktadır. XVII. yüzyılın sonlarında bu kelimenin yerini Rumca *efendi* almıştır.¹⁶ Evliyâ, bu unvanı soylu ailelerden gelen ve ilmiyye sınıfında görev alan budala adamları anlatmak için de kullanmıştır.¹⁷ Ancak soylu, saraylı, müzisyen, edip

özellikleri nedeniyle onun en benimsemiği sıfatının *çelebi* olduğu, buna karşılık çelebiliğin niteliklerinden yoksun diğerlerini züppe olarak tanımladığı anlaşılmaktadır (s.137-138).

Evliyâ'nın *çelebi* dışında benimsemiği diğer unvanlar ise, *derviş* (bazen eş anlamlısı olarak *fakir*) ve ismi ile uyum içinde olması nedeniyle en sevdiği *bî-riyâ*'dır. Ancak bu sıfatlar, Evliyâ'nın hayatı ve yaşantısı dikkate alındığında ikircikli bir hal almaktadır. Evliyâ, dervişlerin ve bî-riyâ olanların aksine dünyadan elini eteğini çekmiş, mal peşinde olmayan, kimseye dalkavukluk etmeyen ve yalan söylemeyen münzevi bir derviş değildir. Aksine bütün bu hususlar, onun seyahatini gerçekleştirmesi için bir meziyete bile dönüşmektedir. Ancak onu, dervişlerle ortak kılan bazı özellikleri de vardır. Hayatının çeşitli dönemlerinde âşık olmasına karşılık hiç evlenmemiştir. Cinsel hayatı konusunda oldukça ketumdur. Bununla birlikte hayatının belirli bir evresinde erkekliğini kaybettiğini açıkça yazar. Yaklaşık 26 yıl süren iktidarsızlık hastalığından Mısır'da içtiği yılan çorbası sayesinde kurtulmuş ve 61 yaşında yeniden sağlığına kavuşmuştur. Tâli' çeşmesi ile ilgili anlattıkları, Evliyâ'nın ve Osmanlıların eşcinselliğe bakışı hakkında önemli ipuçları vermektedir.¹⁸

¹⁵ Osmanlı seçkinlerinin bozulma ile ilgili tespitlerine ve çözümlerine ilişkin genel bir değerlendirme için bk. Mehmet Öz, *Osmanlı'da Çözülme ve Gelenekçi Yorumcuları*, 1. Baskı, İstanbul: Dergah Yayınları, 1997.

¹⁶ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt 1, İstanbul: MEB Yayınları, 1993, s.342-345.

¹⁷ İlmiye sınıfında bu uygulamanın yaygınlaşması konusunda bk. Madeline C. Zilfi, *Dindarlık Siyaseti: Klâsik Dönem Sonrası Osmanlı Uleması, 1600-1800* (çev. M. Faruk Özçınar), 1. Baskı, Ankara: Birleşik Yayınevi, 2008.

¹⁸ Osmanlı'da cinselliğin ve eşcinselliğin algılanışı konusunda bk. Selim S. Kuru, *A Sixteenth Century Scholar Deli Birader and his Dâfiü'l-gumûm ve râfiü'l-humûm*, Cambridge, Massachusetts: Harvard University, 2000 (Yayımlanmamış Doktora Tezi); Walter G. Andrews-Mehmet Kalpaklı, *The Age of Beloveds: Love and the Beloved in Early-Modern Ottoman and European Culture and Society*, Durham: Duke University Press, 2005.; Dror

Tasavvuf yolunda aradığı *mürşid-i kâmil*'i bulamayan Evliyâ, kimi zaman bir Halvetî tarikatı mensubu olarak görünmektedir. Bu tarikatın Gülşeniyî kolundan Ömer Gülşenî, onun müzik hocasıdır. Diğer heterodoks tarikatlarla da ilişkisi olan Evliyâ'nın Bektaşilere ilgi duyduğu anlaşılmaktadır (s.139-144). Yesevî soyundan olduğunu ve bu nedenle alkol, tütün, esrar gibi ürünlerden uzak durduğunu sıklıkla vurgular. Ancak bütün bu tavırlarına rağmen servetinin bilincindedir ve mallarını korumak için aşırı gayret gösterir. Katıldığı seferlerde elde ettiği ganimetlerin ve üst sınıf yöneticilerden aldığı hediyelerin ayrıntılı dökümlerini verir. Evliyâ, bazen kalabalık kafilerle yahut köleleri ile yaptığı seyahatlerde paraya ihtiyaç duyduğundan, bu konuda oldukça titizdir (s. 144-148; 166-167).

Evliyâ'nın derviş-meşreplikle örtüşmeyen bir diğer tavrı da cana yakınlığı, girişkenliği ve eğlenceyi seven bir yapıya sahip olmasıdır. Bu özelliklerinin seyahatleri esnasında ona birçok kapıyı açtığına kuşku yoktur. Padişahın nedimi olan Evliyâ, taşrada görev alan üst düzey yöneticiler ve hatta askerler için de bir eğlence kaynağı olmuştur. İnsanların onu eğlenceyi canlandıran kişi olarak nitelermelerine karşılık Evliyâ, kendisini "alüfte ve aşüfte" olarak görmüştür (s.151).

Evliyâ, kendisine iş olarak seyahati seçmesine ve kendini seyyah-ı âlem olarak tanımlamasına rağmen derviş, müezzin, hafız, nedim ve musahip gibi isimleri de benimsemiştir.

Ze'evi, Müslüman Osmanlı Toplumunda Arzu ve Aşk (çev. Fethi Aytuna), İstanbul: Kitap Yayınevi, 2008.

Bütün bunlar onun seyyah kimliği ile uyum içindedir. Valilerin ve vezirlerin nedimi ve musahibi olmasına mukabil hafızlık ve müezzinliği de seyahatlerinde kendisine yaramıştır. Gazilerle birlikte seferlere katılmış ve fethedilen yerlerde ilk ezanı genellikle o okumuştur. Savaşlarda kahramanca işler yapan Evliyâ, gerektiğinde ve tehlikeli bir anda kaçmanın da erkeklik olduğunun farkındadır (s.163-165). Askeri seferlerde onun asıl görevi, zafer ezanını okumaktır. İyi bir hanende ve müzisyendir. Okuduğu Kur'an ve icra ettiği müzikle vezirlerin ve paşaların yanlarında yer almayı başarmıştır. Bir cirit oyununda üç dişini kaybetmesi, okuyuşunu olumsuz yönde etkilemiş ise de, Viyana'da bir doktor onu tedavi etmiştir. Bunun yanında kimi zaman muhasip, sayman, aracı, Müslüman esirlerin kurtarılması ile görevli elçi, vezirlerin resmî ulaşı ve özel postacısı olarak da hizmet görmüştür.

"Meddah" başlıklı beşinci bölüm, Seyahatnâme'yi yorumlamak ve Seyahatnâme ile ilgili çalışmalara yol gösterecek derecede önemlidir. Evliyâ, mübalağacı ve hayalperest biri olarak günümüzde de haksız ve peşin hükümlerle yargılanmaktadır. Ancak son yıllarda yapılan çalışmalar, Evliyâ'nın güvenilirliğini kanıtlamaktadır. Seyahatnâme'de gerçek ile uydurma iç içe olmasına karşılık, bunu ayırt edebilecek kıstaslar henüz yeterince geliştirilememiştir. Evliyâ'da mübalağa olarak nitelenen anlatılar, her şeyden önce bir edebî sanat olarak değerlendirilmelidir. Evliyâ'nın, Seyahatnâme'yi kaleme alışıında iki esas amacı vardır: bilgilendirmek ve eğlendirmek. "*Evliyâ bir şeyi, eksiksiz ya da tutarlı olmak adına ya da bilgi-*

sizliğini itiraf etmek istemediğinde öyle imiş gibi gösterebildiği” gibi, kimi zaman “tekdüzelikten kurtulmak amacıyla yada sırf eğlence olsun diye yahut da edebiyat yapmak istediği için öyleymiş gibi gösterebilmektedir.” Onun bu uğraşısında aldatma kastı bulunmamaktadır (s.173-174). Nitekim bir mekan yahut yapının büyüklüğü ile ilgili verdiği bilgilerde kimi zaman yuvarlak, kimi zamanda kesin rakamlar vermeye çalışır. Çok iyi bildiklerinde verdiği sayılar oldukça ölçüldür. Bilmediklerinde ise ya abartıya kaçır ya da sayı kısmını boş bırakır. Betimleyici bölümlerinde güvenilir olan Evliyâ, anlatı bölümlerinde ise sorunludur. Zira burada Evliyâ'nın garipliklerini, anekdotlarını ve edebî heveslerini daima göz önünde bulundurmak gerekir. Pertev Naili Boratav'ın, Seyahatnâme değerlendirmesi bu bakımdan anlamlıdır:

“Evliyâ'nın eseri sadece bir Seyahatnâme değildir; onda edebî ve siyasi hatırat, tarih kroniklerinden, coğrafya, folklor notlarından, menkıbenamelerden birer parça bulmak mümkün. Hattâ, öyle sayfalar var ki, insana, bir tarihî romanın verebileceği zevki tattırıyor.” (s.183).

“Anadolu'daki Gideon” alt başlıklı kısım oldukça başarılı bir metinlerarası okuma ve yorum olmasına karşılık Dankoff, aslında gaziler ve dervişler arasında popüler olan menâkıbnâme, gazavatnâme türünden eserlere de müracaat etmeli idi. Nitekim bunu takip eden “Bir Gece Baskını” alt başlığında Kitab-ı Mukaddes'teki Hakimler 15:3-4'te anlatılan Samson'un Filistinlilerden kaçması bahsi ile 1657'de Özi kalesine yapılan bir Kazak baskını arasındaki benzerlik olduğu fikri dikkate

alındığında, menkıbelerin ve gaza hikayelerinin yeterince değerlendirilmediği görülmektedir. Oysa hile ile bir kaleye asker sokmak veya baskın yapmak Doğu'da ve Batı'da sıklıkla kullanılan ve XVII. yüzyıl İslam müelliflerine kadar birçok kronikte rastlanan yaygın bir motiftir.¹⁹ Koyun ve keçilerin boynuzlarına yanan fitiller bağlanması, yalnızca Kitab-ı Mukaddes'te geçmez. Sarıkeçililer ve Kara-keçililer ile ilgili anlatılarda da Ertuğrul Gazi'nin keçilerin boynuzlarına fitiller bağlattığı kayıtlıdır. Osmanlı kroniklerindeki bu motifleri görmeyen Dankoff, yorumunda oldukça ihtiyatlı bir tutum içindedir: “Evliyâ büyük olasılıkla bu motifi doğrudan Kitab-ı Mukaddes'ten elde etmedi ve Kitab-ı Mukaddes'in kaynak olduğu varsayımından, bu motifin kökenine ilişkin daha yakın bir kaynak önerilmesi durumunda, bütünüyle vazgeçilmelidir.” (s.190).

Evliyâ, şakalardan çok hoşlanmakta ve bir Şakanâme kaleme aldığını iddia etmektedir. Seyahatnâme'de çok sayıda örneğine rastlanmakla birlikte bunun ayrı bir eser olup olmadığı henüz aydınlatılmamıştır. Şaka, yalan ve dalkavukluk arasında bir ayrım yapmıştır. Evliyâ, insanların yalan söyleyenden nefret ettiğini buna karşılık latife ve şakadan hoşlandığını ileri sürmektedir. Yönetici sınıf ise aksine dalkavuklara, yalancı ve iftiracılar düşkündür.

Evliyâ'nın sevdiği bir başka kurmaca tür de latifeler ve hicivlerdir. İğneleyici ve etkileyici hikayeler yanında o, hazır cevaplılığı ile de bilinmektedir. Revan'ın Safevî valisi

¹⁹ M. Fuad Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, Ankara: Akçağ Yayınları, 2003, s.195.

Mirgüne ile diyalogları buna en güzel örnektir. Bazen Anadolu halkının tuhaf ve gülünç hallerini betimlemek için ağızlarına başvurur. Kuşkusuz bu tavrı, hikâyelerine inandırıcılık kazandırmak için başvurduğu yöntemlerden biridir.

Dankoff, yerinde bir tutumla yalan, şaka ve aldatmaca arasında bir ayırım yapar. "Uzatılan bir şaka" olarak tanımlanan aldatmaca, Evliyâ'nın sıklıkla başvurduğu türlerdendir. Örneğin Seyahatnâme'den başka hiçbir kaynakta geçmeyen Kaffâh peygamber, bu türün en iyi örneğidir. Nesir üstadı olan Evliyâ, padişahların ve paşaların musahibi ve nedimi olarak yıllar içinde edindiği deneyimi nesrine yansıtır. Bunun yanında Kur'an, siyer, kronik, destan, münşeât ve seyahatnâmelerden de faydalanır. Yazdıklarına kanıtlar bulmaya özen gösterir (s.209-216). Evliyâ'nın bu tutumu, kültürlü yüksek sınıf mensuplarına hitap edecek özgün bir eser ortaya koymasını sağlamıştır (s.204).

"Ravi ve Musahip" başlıklı altıncı bölümde Evliyâ'nın okuyucuları ve dinleyicilerine hitap ve onları ikna biçimi ele alınmaktadır. Ona seyahatlerini yazmasını ve hatta eserinin adını öneren babasıdır. Evliyâyı teşvik eden, seyahatlerini kolaylaştıran üst sınıf Osmanlı yöneticileridir. Evliyâ bu sayede kolayca seyahat edebildiği gibi finans da bulabilmiştir. Seçkin çevreler tarafından çok kere seyahatlerini ve başından geçen tuhaf olayları anlatması istenmiştir. Köprülü Fâzıl Ahmed Paşa komutasında gerçekleşen Alman seferinde devlet adına gezilere çıkmış ve anlatacak çok sayıda hikaye ile geri dönmüştür. Bu anlatılarının ona hediye

veya para olarak dönmesine sıklıkla rastlanmaktadır. Seyahatlerinin son durağı olan Mısır'da da Kethüda İbrahim Paşa'dan himaye görmüştür. Kendisine sağlanan imkanlar ve gördüğü destekler ile Seyahatnâme'yi tamamlayabilmiştir.

Kimi zaman Kur'an'dan verdiği kanıtlar yanında kitaplara, şahsi gözlemlerine ve tecrübelerine, görgü tanıklarına ve yerel halk bilgilerine başvurur. Bununla birlikte akıl dışı (acayib u garayib) anlatılara aktarmaktan da çekinmez. Bu anlatılar İslâm dışı bir kaynağa dayandığında mucize ve olağanüstülüklerin gerçekliğini sorgular. Buna karşılık Müslüman velilerin kerametleri ise sorgulanmaz. Zira Müslüman veliler, seyahatin ve Seyahatnâme'nin varlık nedenlerinden biridir. Seyahatlerine zemin hazırlayan ilk rüyasında, peygamber, ondan velilerin mezarlarını da ziyaret etmesini istemiştir. Olağandışı hikayelerden biri de kimi şehirlerde rastladığı tılsımlardır. Bilhassa İstanbul ve Mısır betimlemelerinde bu tılsımlar sıklıkla konu edilmektedir. Bunun yanında rüyalar da Evliyâ'nın başvurduğu motifler arasında yer almaktadır.

Seyahatnâme, kanıtlanması mümkün gözlemlerle dinleyicilerin merakını ve hoşnutluğunu kazanmayı amaçlayan iki anlatı türünü bünyesinde barındırmaktadır. Bu açıdan değerlendirildiğinde "Seyahatnâme akla yatkın bir gerçeklikle bir harikalar ve mucizeler aşkı arasında salınan Osmanlı zihniyetinin edebî düzlemdeki muazzam bir örneğidir." (s.233).

Gottfried Hagen tarafından kaleme alınan sonuç niteliğindeki "Ottoman Understandings of the World in the Seventeenth Century" başlıklı

kısım Türkçeye çevrilmemiştir.²⁰ Eserin en az kendisi kadar önemli olan bu kısmın çeviride göz ardı edilmesi büyük bir hatadır. Ayrıca alanında ilk olan böyle bir eserin, iyi bir çeviriyle Türkçeye kazandırılmamış olması da son derece üzücüdür. Çeviride dikkati çeken acemilikler ve sık rastlanan hatalar, eserin kıymetini büyük oranda düşürmektedir. Ancak eserin yeni baskılarında daha iyi bir çeviri ile bu sorunların aşılması mümkündür.

Uzun yıllarını Evliyâ'ya ve Seyahatnâme'ye adayan Dankoff, bu eseri ile de bilgilerimizi zenginleştirmiştir, kendisine müteşekkirimiz.

²⁰ Gottfried Hagen, "Ottoman Understandings of the World in the Seventeenth Century", *An Ottoman Mentality: The World of Evliyâ Çelebi*. Leiden: Brill, 2004, s.215-256.